

тільки у разі, коли вони були прийняті готелем на підставі договору на зберігання, і особі, яка проживає в готелі, було видано іменну квитанцію.

По-друге, проект виходить з того, що зазначені правила застосовуються до зберігання речей громадян у мотелях, будинках відпочинку, пансіонатах, санаторіях та інших організаціях, в яких особа проживає тимчасово.

Нарешті, в проекті вміщено норми щодо зберігання речей, що є предметом спору (секвестр).

За договором секвестру двоє або більше осіб, між якими виник спір про право на річ, передають цю річ третій особі, яка бере на себе обов'язок після розв'язання спору повернути річ тій особі, якій вона буде присуджена за рішенням суду або за погодженням усіх осіб, що спорять. Такий секвестр іменується договірним.

Якщо річ, яка є предметом спору, передається на зберігання в порядку секвестру особі, призначеній судом, або особі, визначеній за взаємною згодою сторін, що спорять, такий секвестр вважається судовим. В обох випадках вимагається згода зберігача, якщо законом не встановлено інше.

Як виняток із загального правила про зберігання слід розглядати можливість передачі на зберігання в порядку секвестру нерухомих речей.

Зберігач, що здійснює зберігання речі в порядку секвестру, має право на винагороду за рахунок сторін, що спорять, якщо договором або рішенням суду, яким встановлюється секвестр, не передбачено інше.

Надійшла до редколегії 20. 10. 2000

В. Ігнатенко, доцент НЮА України

Розвиток правового регулювання позадовірних зобов'язань

У римському праві були детально розроблені і закріплені такі види позадовірних зобов'язань: делікти, квазіконтракти та квазіделікти. Після епохи римського права подальший розвиток позадовірні зобов'язання одержали в Французькому

Цивільному кодексі 1804 р. (Кодексі Наполеона). Він містить Титул IV «Про зобов'язання, що виникають без згоди», ст. 1370 якого закріплює загальне правило про них: деякі зобов'язання створюються без наявності будь-якої згоди ні з боку того, хто зобов'язується, ні з боку того, перед ким він зобов'язується.

Одні (зобов'язання) виникають лише в силу закону; інші випливають з особистих дій того, хто стає зобов'язаним. Перші є зобов'язаннями, що виникають незалежно від дії волі, як-от: зобов'язання між двома сусідніми власниками або зобов'язання опікунів та інших управителів, які не можуть відмовитися від покладених на них зобов'язань; інші випливають або із мовби згод, або з правопорушень, або із мовби правопорушень¹.

Отже, Титул IV включав дві глави: «Про мовби договори» і «Про правопорушення і мовби правопорушення».

Мовби договорами є здійснювані виключно за власним бажанням дії людини, з яких випливає будь-яке зобов'язання перед третьою особою, а іноді взаємне зобов'язання обох сторін. До них традиційно належать ведення чужих справ без доручення і безпідставне збагачення.

Стаття 1382 Кодексу Наполеона закріплює загальну норму про те, що яка б не була дія людини, котра заподіює шкоду іншій, зобов'язує того, з вини кого шкода сталася, до відшкодування шкоди. Крім цієї норми в главі 2 закріплені правила про відповідальність особи не тільки за шкоду, заподіяну власними діями, а й за шкоду, заподіяну дією інших осіб, за яких особа повинна відповідати, або речами, які знаходяться під її наглядом. Власник тварини або той, хто нею користується, є відповідальним за шкоду, заподіяну твариною, як у тому разі, коли тварина знаходилась під його наглядом, так і в тому разі, коли тварина заблукала або втекла. Відповідальність того, хто користується, має місце тоді, коли він користується твариною (ст. 1385). Власник будівлі є відповідальним за шкоду, заподіяну руйнуванням будівлі, якщо руйнування сталося внаслідок недостатності ремонту або внаслідок неправильностей будівництва (ст. 1386).

Вслід за Кодексом Наполеона другим видатним кодифікованим нормативним актом у галузі цивільного права став Німецький Цивільний кодекс 1895 р. (БГБ²).

¹ Див: Французский Гражданский кодекс 1804 г. с изм. до 1939 г. Перевод И. С. Перетерского. — М., 1941. — С. 304.

² БГБ — початкові букви німецької назви кодексу.

З позадоговірних зобов'язань він закріплював зобов'язання з безпідставного збагачення і недозволених дій (відповідно глави 24 і 25). БГБ, як і Кодекс Наполеона, зберіг у вигляді загального правила старий римський принцип вини як підстави відповідальності особи за заподіяння шкоди¹.

Параграф 823 БГБ говорить: «Хто протизаконно, умисно або необережно позбавить життя людину, заподіє їй тілесні ушкодження або розлад здоров'я, посягне на її свободу, власність або яке-небудь інше право, той зобов'язаний відшкодувати їй заподіяну цим шкоду»².

Безвинна відповідальність за шкоду за БГБ не наставала — хто в непритомному стані або у стані хворобливого розладу душевної діяльності, що виключає свободу волевиявлення, заподіє шкоду другому, той не відповідає за шкоду. Якщо він, тимчасово, привів себе в такий стан вживанням міцних напоїв і подібних засобів, то за шкоду, протизаконно заподіяну ним у такому стані, він відповідає нарівні з особою, винною в необережному заподіянні шкоди. Він не несе відповідальності, якщо доведений до такого стану проти своєї волі (§ 827). На відміну від Кодексу Наполеона БГБ називає, крім загального делікту, також окремі види деліктів, передбачених: § 824 — хто всупереч істині стверджує або розголошує обставини, які підривають промисловий або торговий кредит іншого або тягнуть за собою будь-які небажані наслідки для його майнового стану або розвитку, той зобов'язаний відшкодувати заподіяну йому цим шкоду, якщо він повинен був знати, хоча і не знав, що обставини не відповідають дійсності; § 826 — хто умисно заподіє шкоду іншому способом, що суперечить добрим звичаям, той зобов'язаний відшкодувати йому цю шкоду.

За визнанням німецьких юристів, § 826 мав на увазі переважно випадки недобросовісної капіталістичної конкуренції, які не підпадали під формальні ознаки § 823, 824. Німецька судова практика (рейхсгеріхт) віднесла до тих, що суперечать добрим звичаям такі обставини: а) проведення планомірної кампанії із заподіяння збитків іншій особі; б) повідомлення служ-

¹ Див.: *Савельев В. А.* Гражданский кодекс Германии (история, система, институты). — 2-е изд. перераб. и доп.-М., 1994. — С. 39.

² Див.: *Гражданское уложение Германской империи.* — СПб., 1898. Приложение к журналу Министерства юстиции. — 1898. — С. 170.

бовцем підприємства секретів останнього його конкурентам; в) будь-яку допомогу на порушення трудового договору (переманювання робітників, підбурення до залишення служби тощо)¹. Також рішенням рейхсгеріхта був визнаний таким, що суперечить добрим звичаям, страйк, організований профспілкою з метою примусити капіталіста не прийняти на роботу не членів профспілки².

БГБ закріпив також один вид квазіконтрактів — неправомірне збагачення: «Хто без юридичної підстави, завдяки тому, що на його користь здійснено виконання іншою особою, або іншим шляхом одержав що-небудь за рахунок іншого, той зобов'язаний повернути йому одержане. Обов'язок повернення настає і тоді, коли юридична підстава відпаде в подальшому, або не настане та подія, яку за самим змістом угоди сторони мали на увазі (ч.1 § 812).

Кодекс Наполеона і БГБ відчутно вплинули на розвиток цивільного законодавства дореволюційної Росії. Перш за все слід відмітити розширення видів позадоговірних зобов'язань. До останніх В. Сінайський, зокрема, відносив: 1) юридично обов'язкове обіцяння; 2) зобов'язання щодо правопорушень; 3) зобов'язання за законом (ex lege).

Під зобов'язанням за законом, або легальним зобов'язанням, розумілось будь-яке зобов'язання, яке не належить ні до договірних зобов'язань, ні до позадоговірних щодо обіцяння і правопорушення³. Це визначення мало негативний зміст. В. Сінайський стверджував, що від усіх інших вони відрізняються тим, що, розуміючи їх технічно, в основі їх лежить безпосередньо закон, і не потрібно ще іншої, передбаченої законом підстави виникнення зобов'язання: договору, правопорушення і обіцяння, тоді як в інших зобов'язаннях необхідною є ще одна з перелічених підстав, що складає вольовий акт особи, її діяльності в цивільному обороті⁴.

¹ Див.: *Конер И.* Современное гражданское право Германии // Гражданское право Германии / Под ред. В. Н. Нечаева. — СПб., 1910. — С. 814.

² Див.: *Покровский И.* Основные проблемы гражданского права. — Пг., — 1917. — С. 275—276.

³ Див.: *Синайский В. И.* Русское гражданское право. — Изд. 2-е, исправ. и доп. — К., 1911. — Вып. 2. Обязательственное, семейное и наследственное права. — С. 165.

⁴ Див.: Там само. — С. 165.

До зобов'язань за законом, у свою чергу, належали такі види: а) ведення чужих справ без доручення; б) безпідставне збагачення; в) державна винагорода. Перші два види відомі з римського права, тому зупинимося на третьому. На початку ХХ ст. у російській цивілістиці питання про правову природу державної винагороди було дискусійним. Щодо цього питання В. Сінайський зазначав: «У той час, коли не припиняються спроби обґрунтувати обов'язок держави відшкодувати шкоду від правомірних актів на підставі цивільного права, теоретики і практики-адміністративісти відносять державну винагороду до галузі публічного права і стверджують, що відповідно до публічно-правової природи державної винагороди до неї повинні застосовуватися особливі положення публічного права. В інтересах громадян, усталеності їх прав на винагороду, цивільному вирішенню питання, без сумніву, слід віддати перевагу. І тому, виключення державної винагороди з галузі цивільного права небажано. Але, оскільки при державній винагороді стикається інтерес публічний і приватний, то необхідно визнати, що державна винагорода являє собою своєрідне зобов'язання за законом, при якому положення публічного і приватного права переплітаються настільки тісно, що на цю спірну зону ще довго претендуватимуть і цивілісти і адміністративісти»¹.

Законодавчих актів про державну винагороду так і не було прийнято, і тому про зміст цього поняття можна судити виходячи з конкретних випадків, коли вона видавалась. Так, за постановою Тимчасового уряду про охорону посівів від 11 квітня 1917 р.² відшкодовуються збитки з коштів державного казначейства у випадках, коли комісія встановила, що посівниками було вжито всіх заходів охорони посівів і що заподіяні пошкодження є результатами народних заворушень (ст. 4). Звідси видно, що державна винагорода видається в спеціальному випадку заподіяння збитків народними заворушеннями при встановленні відсутності вини в охороні посівів³.

У подальшій законодавчій практиці зобов'язання за законом не знайшли свого розвитку, оскільки мета, яку вони перед собою ставлять, може бути досягнута іншими правовими засобами, наприклад, страхуванням.

¹ Сінайський В. И. Вказ. праця. — С. 170.

² СУ. — 1917. — Ст. 498.

³ Див.: Сінайський В. И. Вказ. праця. — С. 171.

ЦК України 1922 р. закріплював два види позадоговірних зобов'язань: зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення, і зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння іншому шкоди. На підставі ст. 399 ЦК особа, що збагатіла коштом іншої особи без ґрунтовної, встановленої законом або угодою, підстави, зобов'язана повернути незаконно одержане. Обов'язок повернення настає й тоді, коли підстава збагачення відпадає згодом¹. Також закріплювалося правило, згідно з яким забагатілий коштом іншої особи, через протизаконну, або скеровану на шкоду державі дію цієї особи, зобов'язаний внести безпідставно одержане в прибуток держави.

Глава 13 ЦК присвячена зобов'язанням, що виникають внаслідок заподіяння іншому шкоди, починалась з генерального делікту: «Той, що заподіяв шкоду особовості або майну іншого, зобов'язаний відшкодувати заподіяну шкоду. Він звільняється від цього обов'язку, коли доведе, що він не міг запобігти шкоди, або що був уповноважений на заподіяння, або що шкода виникла навмисне, або через намір або брутальну необережність самого ушкодженого».

Крім генерального делікту в ЦК було передбачено також окремі склади деліктів, такі, наприклад, як відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, відповідальність установи за шкоду, заподіяну неправильними службовими чинностями урядової особи, особливості відшкодування шкоди застрахованої в порядку соціального страхування особи.

На підставі ст. 404 ЦК особи і підприємства, що їхня діяльність пов'язана з підвищеною небезпекою для тих, що оточують, як-от: залізниці, трамваї, фабрично-заводські підприємства, крамарі горючими матеріалами, державці диких тварин, особи, що будують будівлі та інші спорудження, і т. п. відповідають за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла через непереборну силу або навмисне, чи через брутальну надбалість самого потерпілого. Закріплення такої норми в ЦК стало реалізацією нового підходу до вирішення цього питання, тому що, наприклад, ЦК Німеччини не містив такої норми, а підвищена відповідальність підприємців була встановлена спеціальними законами. Новий порядок відповідальності — без вини заподіювача шкоди —

¹ Див.: Цивільний кодекс УРСР. — 5-е вид. — Х., 1927.

було введено перш за все для залізниць і пізніше поширено на фабрично-заводські підприємства¹.

На відміну від континентальної системи права в англо-американському праві не вироблено загального поняття цивільного правопорушення. Система зобов'язань із заподіяння шкоди складає сукупність окремих фактичних складів (torts), вироблених судовою практикою протягом тривалого часу. Ця система нагадує систему, що існувала в римському праві, в тому розумінні, що потерпілий для захисту свого права повинен підвести вимогу під певний склад правопорушення, інакше воно може залишитися без правового захисту².

Нині чинний ЦК України закріплює чотири види позадоговірних зобов'язань: зобов'язання, що виникають з публічного обіцяння винагороди (оголошення конкурсу); зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди; зобов'язання, що виникають внаслідок придбання або збереження майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав; зобов'язання, що виникають внаслідок рятування соціалістичного майна. Останній вид зобов'язання передбачає відшкодування шкоди, якої зазнав громадянин при рятуванні соціалістичного майна від небезпеки, що йому загрожувала, тією організацією, майно якої рятував потерпілий³. Обов'язок відшкодування організацією шкоди громадянину при рятуванні її майна виникає за таких підстав: а) наявність шкоди; б) спрямованість дій громадянина на рятування колективного і державного майна; в) реальність небезпеки, що загрожувала колективному або державному майну; г) причинний зв'язок між діями громадянина з рятування майна та шкодою, якої зазнав громадянин⁴.

Зобов'язання, що виникають з публічного обіцяння винагороди (оголошення конкурсу), передбачають два види зобов'язань: 1) публічне обіцяння винагороди — звернене до необмеженого кола осіб обіцяння майнової винагороди за досягнення обумовленого результату будь-ким із них; 2) зобов'язання на

¹ Див.: Раевич С. П. Гражданское право буржуазно-капиталистического мира. — М.: Л., 1929. — С. 228.

² Див.: Гражданское и торговое право капиталистических государств. — 2-е изд. перераб. и доп. — М., 1992. — С. 436.

³ Незважаючи на політичний характер терміна «соціалістичне майно» і відсутність змін до ст. 467 ЦК, йдеться про державне і колективне майно.

⁴ Зобов'язальне право: теорія і практика / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць та ін. За ред. О. В. Дзера. — К., 1998. — С. 892.

підставі конкурсу зобов'язує організатора до сплати і надає право пошукувачу на одержання за виконану ним і визнану достойною роботу обумовленої винагороди¹.

ЦК РФ 1995 р. закріплює такі види позадоговірних зобов'язань: публічне обіцяння винагороди, публічний конкурс, зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди, зобов'язання внаслідок безпідставного збагачення, дії в чужому інтересі без доручення.

На відміну від ЦК РФ проект ЦК України, по-перше, в окремий підрозділ зводить всі позадоговірні зобов'язання, які поряд з договірними складають розділ «Окремі види зобов'язань»; по-друге, містить більш широкий їх перелік. Йдеться, зокрема, про зобов'язання щодо запобігання загрозі шкоди чужому майну, рятування здоров'я та життя іншої людини, створення небезпеки (загрози) життю і здоров'ю фізичних осіб, а також їхньому майну і майну юридичних осіб.

До нормативних новел проекту слід передусім віднести правила, які передбачають нові склади цивільних правопорушень, тобто деліктів, котрі, як юридичні факти, породжують відповідні зобов'язання щодо заподіяння шкоди і тим самим розширюють сферу застосування деліктних зобов'язань. До нових складів деліктів належать: 1) створення небезпеки (загрози) життю та здоров'ю фізичних осіб, а також їхньому майну і майну юридичних осіб у зв'язку із заподіянням шкоди навколишньому природному середовищу (забруднення повітря, води, ґрунту тощо); 2) заподіяння шкоди державними органами та органами місцевого самоврядування, пов'язане з їх нормотворчою діяльністю (прийняттям постанов, наказів, інструкцій); 3) заподіяння шкоди внаслідок незаконного застосування такого запобіжного заходу, як підписка про невиїзд, незаконне затримання (п. 1 ст. 1227); 4) заподіяння шкоди внаслідок прийняття незаконного рішення, ухвали, постанови з цивільної справи (п. 2 ст. 1227); 5) заподіяння шкоди взаємодією (зіткненням) джерел підвищеної небезпеки (ст. 1238); 6) заподіяння шкоди через недоліки товарів, робіт, послуг (ст. 1258)².

Цікавим за своєю конструкцією є делікт створення небезпеки, який вперше пропонується закріпити на рівні норм ЦК. В юридичній літературі давно і справедливо підкреслювалося,

¹ Див.: *Йоффе О. С.* Обязательственное право. — М., 1975. — С. 781, 784.

² Див.: *Боброва Д.* Недоговірні зобов'язання у проекті ЦК України // Українське право. — 1997. — № 1. — С. 95.

що в законі про цивільно-правову деліктну відповідальність центр ваги необхідно перенести зі шкідливого результату на більш ранній ступінь, коли протиправне діяння створює можливість заподіяння шкоди або коли сама діяльність має небезпечні властивості. Це припускає накладення цивільно-правової деліктної відповідальності не тільки за спричинену шкоду, а й за «делікт створення небезпеки»¹.

Стаття 1217 проекту ЦК України передбачає, що небезпека заподіяння шкоди надалі може стати підставою для позову про заборону дій, що створюють таку небезпеку. Юридичні та фізичні особи, які займаються підприємницькою та іншою господарською діяльністю, порушуючи при цьому довілля, умови безпеки і створюючи внаслідок цього загрозу життю і здоров'ю громадян, їхньому майну і майну інших юридичних осіб, зобов'язані усунути цю загрозу. Вимогу про усунення небезпеки (загрози) мають право висувати будь-які фізичні та юридичні особи, які їй піддаються, або інтересам яких вона загрожує, а також опікуни і піклувальники неповнолітніх².

У разі неусунення небезпеки (загрози) життю і здоров'ю фізичних осіб, їхньому майну і майну інших юридичних осіб суд має право з урахуванням конкретних обставин справи ухвалити рішення: 1) щодо вжиття належних заходів для усунення загрози в строк, передбачений в рішенні суду; 2) щодо стягнення збитків, фактично зазнаних особою, яка піддавалася небезпеці (загрозі) і своїми діями запобігла цій небезпеці (загрозі); 3) щодо повної заборони діяльності, яка створює небезпеку (загрозу). Шкода, завдана внаслідок неусунення небезпеки (загрози) життю і здоров'ю фізичних осіб, їхньому майну і майну юридичних осіб, підлягає відшкодуванню за загальними правилами відшкодування шкоди, встановленими ЦК.

Багатьох труднощів у роботі юрисдикційних органів дозволять уникнути норми проекту ЦК України, які регулюють зобов'язання, що виникають із заподіяння загрози шкоди чужому майну і внаслідок рятування здоров'я та життя іншої людини. Якщо особа без відповідних уповноважень запобігала реальній загрозі шкоди майну іншої особи в умовах, які виключали можливість попередження про таку загрозу, вона має право зажада-

¹ Див.: Зобов'язальне право: теорія і практика. — С. 797.

² Див.: Цивільний кодекс України. Проект від 25 серпня 1996 р. // Українське право. — 1999. — № 1.

ти від цієї іншої особи відшкодування збитків, зазнаних у зв'язку із запобіганням шкоди. Відшкодування шкоди може мати місце, якщо ця інша особа має змогу його надати, а також якщо майно, від якого була відвернена реальна загроза шкоди, мало істотну цінність. При цьому відшкодування шкоди не повинне перевищувати вартості такого майна (ст. 1215). Шкода, що її зазнала особа, яка без відповідних уповноважень запобігала реальній загрозі здоров'ю та життю фізичної особи, підлягає відшкодуванню у повному обсязі державою.

Підсумовуючи наведене, можна дійти висновку, що значення позадоговірних зобов'язань на сучасному етапі зростає. Поряд з традиційними видами позадоговірних зобов'язань, відомими ще з римського права: ведення чужих справ без доручення, зобов'язання щодо заподіяння шкоди (деліктні зобов'язання), зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення, з'явилися нові види зобов'язань: з публічного обіцяння нагороди без оголошення конкурсу та через конкурс, запобігання загрози шкоди чужому майну, рятування здоров'я та життя іншій особі. Разом з розширенням переліку видів позадоговірних зобов'язань чітко простежується тенденція до збагачення змісту давно відомих зобов'язань шляхом детального врегулювання окремих зобов'язань в межах виду. Так, у межах виду зобов'язань із заподіяння шкоди з'явилися такі окремі зобов'язання, як відшкодування шкоди, заподіяної власникові актом державного органу або органу місцевого самоврядування, який визнано недійсним, заподіяної через недоліки товарів, робіт, послуг, щодо компенсації моральної шкоди та ін.